

Toponímia tonaire valenciana i romànica

FRANCESC-XAVIER LLORCA IBI
UNIVERSITAT D'ALACANT

Introducció. La tonyina

La *tonyina* és el peix *Thunnus (Thunnus) thynnus* de Linnaeus, animal migratori que navega des de l'Atlàntic vers la Mediterrània a desouar. En haver desouat fa el camí de tornada. La seua llargària màxima és de tres metres i el pes pot superar els tres-cents quilograms. La captura dels túnnyds, per diversos procediments -sobretot l'*almadrava* o *madrava-*, ha estat el negoci que més benefici ha donat als habitants de les zones pesqueres de Sicília, la Marina valenciana i bona part d'Andalusia. En el cas valencià i concretament de la comarca de la Marina i a l'illa Plana (o de Nova Tabarca) és la tècnica on més han excel·lit els mariners autòctons fins al punt d'esdevenir el símbol màxim de l'activitat marítima del migjorn del País Valencià, especialment de Benidorm. I així és com ho pogué observar Fischer (1804:92) a principis del segle XIX :

Le thon est connu; on en trouve partout la description et la figure. C'est un poisson de passage qui va toujours en troupe et qui, surtout vers l'époque du frai, recherche les bas fonds du rivage. C'est cet instinct, naturel à ce poisson, qui a donné occasion aux *Almadrabas*,¹ espèce de pêche ou excellent les matelots de Benidorm.¹

---

¹ “La tonyina és coneguda; la seua figura i la descripció la trobem arreu. És un peix de pas que va sempre en moles i que, sobretot en l'època de frisa, cerca els baixos fons prop de la riba. És aquest instint, natural al peix, el que ha donat lloc a l'*almadrava*, mena de pesquera on reixen els mariners de Benidorm”. La cursiva és de l'autor.

Els almadravers afirmen que el pes mitjà de cada túnid és de dos-cents cinquanta quilograms, encara que parlen de tonyines que n'han arribat a pesar cinc-cents, asserció que trobem a obres especialitzades com Lotina y Hormaechea (1975, IV, 267):

Algunos atunes separados de los bandos que nadan erráticos por las aguas del Océano, suelen alcanzar grandes dimensiones, midiendo normalmente unos 2 m, pero pudiendo alcanzar los 4 m. de longitud y pesos superiores a los 500 y hasta a los 800 kilos.

Aquest fet es confirma per notícies de veracitat indubtable com la que reporta Sáñez Reguart (1791, I, 23, nota c):

La fuerza de estos peces es increíble, y la califica su ligereza. Suelen aparecer algunos atunes de tamaño enorme. En la Almadra de Ibiza por Mayo de 1788 se cogió uno cuyo peso excedía de 40 arrobas.

La captura de la tonyina és una pràctica antiquíssima que ja es duia a terme en la nostra costa des d'abans de la romanització segons Oliver Narbona (1982:64 i 112-113). També durant l'edat mitjana i els temps moderns els túnids han sigut un peix cobejat per les gents de la mar. Sembla que l'espècie era capturada de manera insuficient abans de l'arribada de l'almadrava, per la qual cosa s'havia d'importar de diversos llocs entre els quals està Sardenya.

La distribució de la *tonyina* '*Thunnus (Thunnus) thynnus* de Linnaeus' abraça tot l'Atlàntic septentrional des de Sud-àfrica fins a Noruega. Però, la característica primordial de la tonyina és que, sobre el mes d'abril, entra en grans moles a *desouar o buidar l'ou* en tres punts molt concrets de la Mediterrània: Barbate, les Illes Balears i Sicília. És aleshores quan ha estat objecte de captura amb les almadraves. Realment, la tonyina comença a entrar pel febrer però no són moles tan nombroses com les de l'abril. Entre febrer i abril *es va a la tonyina a la menuda*. Els immensos beneficis que la tonyina i els seus derivats podia reportar ha fet que -fins als anys seixanta- fos una pesca monopolitzada pels diversos règims que ha conegut la història com trobem a Oliver (1982:18):

El atún se aprovecha completamente, al igual que la ballena, de forma que de 100 Kg. de peso bruto se obtienen 61 de carne que sirve para salazón y conserva; 8 de carne inferior que no se sala; 4 de buche e intestinos que se venden para salados por Levante y 27 de guano, sacado de los desperdicios.

La magnitud i la importància d'aquesta pesquera ha fet que des de la costa atlàntica i mediterrània africana fins a Sicília -fita de l'emigració massiva del peix- n'hagen quedat restes toponímiques.

La importància dels sistemes de captura dels túnids com el tonaire o l'almadrava tenia el seu moll en el camp econòmic, ja que reportava uns immensos beneficis. Tan sols cal recordar que la tonyina és un dels pocs tipus de peix que s'ha pogut conservar i comercialitzar arreu i durant totes les èpoques. Com a mostra tenim que el Comissari Reial

de Marina Sáñez Reguart (1791, I, 50) afirmava que segons “la Contaduría” del Duc de la Casa Medina-Sidònia des de 1525 al 1570 l’almadrava de Conil *matava* cent mil tonyines cada temporada. Si ara traduïm cada tonyina -250 quilograms de mitjana- per productes que donen diners, fàcilment podrem veure quin ha estat el motiu pel qual l’almadrava i el salat del peix sempre han restat sota el domini de la Corona i lliurades a l’aristocràcia com un privilegi, tant a Itàlia com a l’Estat espanyol (veg. Olesti 1993:14). L’afirmació de Guillén Tato (1973:116) és ben demostrativa del que acabem d’esmentar:

A la casa de Guzmán, després ducal de Medina Sidònia, arran de la presa d’Algeciras, li donaren el monopoli de la pesquera de la tonyina, el peix de fàcil conservació una volta salat, i per consegüent, de fàcil industrialització i magatzematge.

Un exemple clar de la rellevància social de l’almadrava és el fet que Enric Valor (1995:12) per recalcar la posició benestant del protagonista de la novel·la *L’ambició d’Aleix* el fa hereu de l’almadrava vilera:

El meu pare se n’entrístia. Ell que, com a bon mariner, trobava sempre superioritat en les coses de la mar sobre les de la terra. No tenia altre fill, i temia que les barques de pesca, l’embarcació de dos pals per al cabotatge, la madrava de la Vila Joiosa, restarien per sempre deixades de banda quan ell envellís.

El que és ben cert, però, és que la captura d’aquesta espècie esdevé una tasca dura i sovint perillosa per les dimensions i la força que té el peix, a la qual cosa hem d’afegir l’entrebanc que suposa la zona de correguda de l’animal, els trenta-dos metres de fondària. Malgrat tot, l’enginy humà va aconseguir idear un sistema que permeté la captura del peix amb una disminució evident del perill i de l’esforç a realitzar, l’*almadrava*.

Sistemes de captura de la tonyina

Per a capturar la tonyina s’ha fet servir diversos sistemes que amb el pas del temps han anat millorant-ne l’eficàcia de captura. Trobem des de sistemes per a capturar-ne d’una en una com la *busarda* o *afiladero* (veg. Llorca Ibi 2000: 53-55), fins a sistemes que agafaven tota la mola de tonyina. Aquests darrers són en els que ens centrarem. Els principals arts eren el *tonaire* i l’*almadrava*.

El més antic és el denominat *tonaire* en valencià, *atunara* o *almadraba de tiro* en castellà, *tonnara* en italià, *thonaire* en francès, *tonnària* en sard. En valencià també rep el nom de *bol* encara que els bols podien ser de tonaire, de bolig o de xàbiga. Aquests tipus de tonaires consistien en unes xàrcies anomenades *sedals* que eren llargades des de la platja amb embarcacions i que envoltaven la mola de tonyina. Posteriorment es llargava una altra xàrcia anomenada *cinta* que envoltava les restants i que assegurava que el peix no poguera fugir-ne. Aleshores des de vora mar els hòmens eixaguaven el filat i quan el peix arribava al trencall de la maror el colpejaven amb crocs per a poder arrossegar-lo a terra. El mot *tonaire* s’empra també per a unes peces de xàrcia grossa que segueix el sistema d’emmallament (veg. Llorca Ibi 2000: 72-74).

Finalment trobem l’*almadrava* sistema fix de xàrcies i de llargàries que poden arribar als 12.000 metres. En aquestes almadraves es necessita una gran quantitat de personal tant en

l'art com als serveis de terra. Si tenim en compte que la costa mediterrània tenia poca població fins al segle XVIII, comprendrem per què la presència i l'establiment d'una almadrava marcà l'origen de diverses poblacions costaneres. A més, també servien com a primera línia de foc contra les incursions piràtiques, fet pel qual la monarquia i l'aristocràcia van posar gran cura en l'establiment d'almadraves.

Aquest art pesquer té diverses variants. La més gran està composta per un vast requadre central anomenat *quadro* que està dividit en diversos departaments anomenats *cambra*, *butxe*, *bordonal* i *cambra de la mort* o *matador*, que és on es troba el *cop* o xàrcia grossa on morirà el peix. Els extrems del quadro es diuen *testes* (*testa de terra* i *testa de fora*). Perquè el peix que ve sirgant per la vora de la costa arribi al quadro, els almadravers posen un paret de xàrcia perpendicular a la platja que s'anomena *cua de terra* i una altra cap a la mar oberta –més petita– anomenada *cua de fora* o *corbatxo*, *cobatxo* o *covatxo*. L'*almadrava gran* rep les denominacions d'*armação de pesca do atum* en portugués, *almadraba* en castellà, *madrago* en provençal, *madrague* en francès, *tonnara* en italià.

L'*almadrava* té diverses dimensions perquè cadascuna pot especialitzar-se en la pesca d'una espècie ja que, a més de tonyina, captura altres espècies marines com bonítol, bacoreta, melva, llissa i similars. Segons aquestes dimensions i finalitats reben noms com: *almadraveta*, *almadraveta moruna* o *almadraveta llissera*. Aquests tipus d'art tenen el nom d'*armação de pesca redonda para sardinha* i *armação à valenciana para sardinha* en portugués, *almadrabilla* en castellà i *tonnarella* en italià.

La incidència toponímica de l'almadrava

L'*almadrava* hem vist que és un art de gran transcendència per a l'activitat pesquera, econòmica i humana dels llocs on es cala. Una bona mostra del seu relleu, no sols econòmic sinó també físic, és l'esplet de petjades toponímiques que s'hi relacionen amb la pesquera i que resten al llarg de la Mediterrània. Afegirem que un factor que ajudà a convertir els filats tonaires en un referent onomàstic és que en la majoria d'ocasions s'han calat al mateix punt durant segles.

Cal, però, que fem d'antuvi una destria. Existeix al País Valencià un topònim fossilitzat "almadrava". Aquest topònim, també és de l'arrel àrab *d-r-b* 'colpejar' però en el sentit d'extraure pedra o terra, per tant és una *almadrava* 'pedrera, terror'. Com hem dit el trobarem fossilitzat almenys en dos punts de la geografia nostrada:

- La *Madrava* a Orxeta (Marina Baixa) i no casualment vora aquest indret es troben els topònims el *Terrer* i la *Teuleria*. La riquesa secular de la vila d'Orxeta endemés de l'agricultura ha sigut l'extracció de pedra i argila, com també la fabricació de rajola i llambordes.
- També al municipi de Petrer es troba el topònim amb el mateix significat. Torres Faus (1991:684) ens en reporta diversos exemples del lexema susdit: "*l'Almadrava* (1297), *la Serra de l'Almadrava* (1381), *l'Almadrava* (1662): d'origen àrab, terra endins té el significat de teular, rejolar (Barceló Torres 1982), alguns diuen que és la del Sit, d'altres que està al sud del Sit, d'altres que és la Carrasqueña; trobem, també *la Font de l'Almadrava*, *el Coll de l'Almadrava* [...]". L'amic Vicent Brotons m'informa que l'*Almadrava* es troba al vessant tramuntanal de la serra del Sit enfront de la serra del

Cavall, a l'inici del camí que va de Petrer a Agost. L'entorn és d'argila i algeps, i hi existeixen restes ibèriques i àrabs.

Però si ens centrem en els sentits halièutics, sense ànim de fer-ne una recerca bibliogràfica i oral aprofundida -i sempre deixant de banda les denominacions de vies urbanes abundantíssimes a Huelva, Cadis i les comarques valencianes de la Marina i el Marquesat- trobem les referències següents:

- La Almadraba (Costa de Doñana, Huelva).- És una de les grans i històriques almadraves atlàntiques. Estigué situada entre Torre Carbonero i Torre Zalabar. El novembre de 1755 fou destruïda pel terratrèmol de Lisboa però es tornà a refer. Castrillo (2000: 110) diu: «Esta voz sólo tiene hoy en este lugar una plasmación toponímica».
- Zahara de los Atunes (Cadis).- Denominació que fa referència a la gènesi i activitat d'aquesta població. Els almadravers valencians que hi anaven a treballar en deien "Alzara". El rei Sancho el Bravo va donar l'almadrava a Alfonso Pérez de Guzmán el Bueno l'any 1294 i es calà fins al segle XX.
- Palacio de las Pilas o Casa Chanca (Zahara de los Atunes).- Casa per a salar la tonyina. Les piles eren els recipients de ciment de la xanca on es posava la tonyina a salar.
- Playa de los Lances (Tarifa).- S'hi cala una almadrava. *Lance* 'acte de llançar les xàrcies'.
- La Tunara (La Línea de la Concepción).- Barri mariner de la població. Hi havia almadrava.
- Barri de la Chanca (Almeria).- És el barri pescador de la ciutat. Fa referència a la xanca o casa on es treballa la tonyina.
- Playita de la Almadrabilia (Almeria).- A les referències històriques apareix com un almadrava de Monteleiva.
- La Almadraba (Almeria).- Una de les almadraves històriques que ha deixat petjada toponímica al cap de Gata. S'ha calat des de 1566 a 1963.
- Almadraba de Monteleiva (Almeria).- Petita població amb origen a l'almadrava.
- Punta de la Testa.- Cap on es calava l'almadrava sobre el qual es va bastir una torre de guaita i defensiva.
- Torre de la Testa.- Segurament per referència a la testa de l'almadrava.

Dintre d'aquesta relació un cas rellevant és el de la població murciana d'Àguiles i l'almadrava del cap de Cope. A través de la toponímia encara podem resseguir com es crea i desenvolupa una població almadravera:

- Cabo Cope (Àguiles).- Cap de terra on es lligava el cable que aguantava el cop de l'almadrava. Rosselló (2004: 123) fa una taula de topònims i llur comparació etimològica on apareix el topònim. Hi trobem *copo* als mapes de Vesconte (1318), Dulcert (1339) i *cop* al MS 10057, Cresques (1375), Estense (1460), Salvat (1533), Olives (1538) i Pruners (1600). La toponímia litoral murciana és majoritàriament d'origen català i en l'actual denominació de Cabo Cope no podem més que veure una adaptació del topònim català a la fonètica murciana.
- Losa del Covacho (Àguiles).- Llosa fins on arribava el *covacho* o cua de fora de l'almadrava.
- Playa de la Cola (Àguiles).- Platja on arribava la cua de terra de l'almadrava.
- Cueva del Arrás (Àguiles).- Cova on l'arraix anava a descansar en les jornades de pesca. Cal que observem l'adaptació de la forma valenciana *arraix* 'patró de l'almadrava' a la fonètica murciana.

- Fuente de los Almadraberos (Àguiles).- Punt d'abastiment d'aigua dels almadravers. També l'illa Plana o de Nova Tabarca ens ofereix una gran quantitat d'exemples de toponímia tonaire. De fet fou la darrera almadrava valenciana que es mantingué en funcionament.

- La Xanca (Illa Plana).- Edifici per al salat de la tonyina i altres menes de peix.
- La barbada de l'Almadrava (Illa Plana).- Talassònim.
- La casa o "la magatzem" de l'Almadrava (Illa Plana).- Casa que servia per a deixar les aïnes de l'almadrava.

L'almadrava de Santa Pola fa molt de temps –segles- que és desapareguda. Mas (1998: 105-106) en reporta una referència de 1605. Malgrat els quatre segles que han passat el topònim es manté ferm en aquest municipi a través de quatre denominacions:

- El bancal de l'Almadrava (Santa Pola).- Topònim que ja apareix en els protocols notariais de 1844.
- El camí de l'Almadrava (Santa Pola).- Referit en els protocols notariais de 1869. El camí s'hi situa en la partida del Carabassí que va vers la platja del Carabassí on devia llargar-se l'almadrava des del cap de l'Aljub.
- La partida de l'Almadrava (Santa Pola).- Apareix en els protocols notariais de 1820.
- El punt de l'Almadrava (Santa Pola).- Els protocols de 1869 el situen en la partida del Cap. Aquí devia tenir origen l'almadrava.
- L'Almadrava (Alacant).- Topònim litoral situat al cap de l'Horta o de l'Alcodre.
- L'Almadrava (El Campello).- Topònim litoral.
- La punta de la Llissera (La Vila Joiosa).- Punta on es calava una almadraveta llissera. Art que va aplegar de Mallorca a la comarca de la Marina al segle XVIII.
- La colònia de l'Almadrava (La Vila Joiosa).- Situada a la platja del Paradís, al migjorn de la població, on es calava un art tonaire.
- La platja de l'Almadrava.- Platja situada a llevant de la Vila Joiosa. A la punta del Cocó –vora el port- es calava una almadrava.
- El camí de l'Almadrava (La Vila Joiosa).- Camí que conduïa a l'almadrava.
- La platja de la Xanca (Benidorm).- Indret de la platja de Llevant on estava la xanca per a salar la tonyina i altra mena de peix.
- La punta de la Llissera (Benidorm).- Lloc des d'on es calava una almadraveta llissera que s'alternava amb una almadrava gran (de tonyina).
- Caleta de l'Almadrava (Benidorm).- Caleta des d'on es calava l'almadrava de tonyina.
- La punta o morro de la Llissera o de l'Almadraveta (L'Alfàs del Pi).- Punta de la muntanya de l'Albir on es parava l'almadraveta llissera del ti Escatós.
- L'Almadrava (Calp).- Talassònim que indica la primitiva situació de l'almadrava calpina. Els fons on hi havia almadraves estan bruts d'immenses pedres, àncores i altres elements de fondeig de l'art i és per això que s'assenyalaven.
- La Madrac.- Platja de cinc situada entre el *Clot de les barques* i la *Muntanyeta* on s'estaven el batel i la fragata de l'almadrava de Calp segons Pastor (2001: 183-184). És aquesta forma *madrac* una fòssil d'*almadrava* 'tonaira, almadrava' que apareix en el dicc. de rims de JMARC (1372)? (veg. Coromines, I, 208b). Topònim dubtós.
- La cala de l'Almadrava o cala Sardinera (Xàbia).- S'hi calava ocasionalment una almadrava.

- La torre del Palmar o de l'Almadrava (Dénia).- Torre defensiva i de guaita. Aquestes torres eren un element indispensable dels punts tonaires. A la partida del Palmar es trobava la torre de l'almadrava i també la xanca.
- La punta de l'Almadrava (Dénia).- Punt on s'afermava l'almadrava.
- La platja de l'Almadrava (Els Poblets).- Una de les almadraves històriques. També denominada almadrava de Dénia. D'aquesta se'n diu en un informe de 1766: "La qual, por ser de retorno o buelta, es muy ventajosa en utilidad, pues quando pinta con felicidad se consigue en un solo lanze más ventajas que en muchos de la de Benidorm" (Romero i Grau 2005:126).
- La platja de l'Almadrava (Benicàssim).- Topònim.
- La platja de la Madrava (L'Ametlla de Mar).- Població creada per benidormers per a l'aprofitament de la pesquera de bou i de l'almadrava.
- La Xanca (Cambrils).- Deu referir-se a un establiment de salat. *Xanca* és una variant de *xanca*.
- La Xanca (Tarragona).- Deu referir-se a un establiment de salat. Trobem el terme en l'enfilall denominat "Lo tall de la Molasseta per la Xanca".
- L'Almadrava (Roses).- Almadrava de tonyines que també va ser governada per benidormers.
- Punta de sa Tonaira (Cap de Creus).- Topònim litoral.
- Platja de les Tonyines (Llançà).- Topònim litoral.
- S'illa de la Xanga (Eivissa).- Fa referència a un indret vora mar on s'assecava peix. Variant de *xanca* amb el fonema /k/ sonoritzat.
- La platgeta de la Xanga (Eivissa).- Platgeta de pedres vora la platja d'en Bossa i la torre de sa Sal Rossa.
- Sa badia de sa Tonaira (L'illa de s'Encalladora).- Indica el calament d'un art de xàrcia grossa ideat per a capturar tonyina, conegut també amb els noms de *melvera*, *cavallera*, etc.
- S'Almadrava (Llucmajor).- Topònim litoral. La presència d'almadravers valencians està datada des del segle XVIII a Mallorca.
- Sa Madrava (Fornells).- Topònim litoral.

Pel que fa a les almadraves i tonaires d'Occitània i Provença hem de dir que l'any 1851 foren suprimits quasi en la totalitat. No obstant això, en queden restes toponímiques sobretot a la Costa Blava. Els topònims més representatius són:

- La madrague de Ginas (Gignac).- Topònim situat en una punta on es calava una "madrago".
- Port de la Madrague de Giens.
- La Madrague (Saint-Cyr-sur-Mer).
- La Madrague (Lucciana / Còrsega).
- La Madrague (Sainte-Marie sur Mer).
- Chemin de la Madrague (Sainte-Marie sur Mer).
-

La “Madrague” ha passat a ser un nom folclòric i d’atractiu turístic amb el risc que suposa que moltes de les *madragues* que trobem no siguin més que noms comercials a la recerca d’estiuejants que volen tipisme. Hem obviat les construccions urbanes que en reben el nom.

Però és a la península itàlica, sobretot a la part meridional, on els tonaires i les almadraves tenen més bona salut. Les referències a les torres, la *tonnara* i la *tonnarella* són constants. En posem uns pocs exemples deixant de banda la gran quantitat d’edificis i construccions urbanes que reben aquest nom:

- Torre de la Tonnara (Cofano/San Vito lo Capo/Sicília).- Torre defensiva de l’almadrava.
- Tonnara del Secco (San vito lo Capo).- Restes d’edificis de l’antiga almadrava.
- Torre de la Tonnara (Mondello).- Torre defensiva.
- Spiaggia di Tonnarella (Sorrento).- Topònim.
- Tonnarella dell’Uzzo.- Platja i indret on es conserven restes d’edificacions de l’antiga almadrava.

També farem referència ací a les *xanques* italianes. El mot català *xanca*, castellà i gallec *chanca* es fa servir per a indicar els magatzems i construccions on se sala el peix. En castellà i gallec també indica els dipòsits, *pilas*, on posen a salar la tonyina. Aquesta paraula és un italianisme que ve del terme *chianca* ‘panca del macellaio dove si taglia la carne’, i en l’ús que es fa a Sicília és la taula sobre la qual es talla la tonyina. Sembla que l’origen etimològic es troba en el llatí *PLANCA* ‘planxa’. En canvi, el magatzem i les instal·lacions annexes de l’almadrava en italià reben el nom de *malfaraggio*, que no han deixat restes toponímiques reeixides, però sí que n’han deixat el sentit translàtic de *chianca*. *Chianca* ha pres el sentit secundari de ‘blocco di pietra a forma quadrata o rettangolare’ per la forma semblant a una planxa de fusta. A partir d’aquest sentit i de la influència tonaire trobem nominacions com:

- Torre Chianca.- Les torres de vigilància sempre van lligades als tonaires.
- Dolmen della Chianca.- Construccions megalítiques fetes de pedra.
- Isolla della Chianca.- Talassònim.

Conclusió

Per tant conclourem dient que la recerca de la tonyina ha estat un dels motors de la cultura, la llengua i la toponímia de les gentes i les poblacions que han viscut al llarg dels mil·lennis vora la mar Mediterrània. Els topònims que hem presentat en són una mostra –no exhaustiva– d’una manera d’entendre i viure la vida que a poc a poc s’esborra del món. No obstant això, els topònims que s’arreceren a les costes mediterrànies ens tornen l’alé d’allò que un dia veié la terra on vivim.

Bibliografia

AGUILÓ, C.; MIRALLES, J. “La toponímia de l’illa de Tabarca”. A: *Actes del catorzè col·loqui general de la Societat d’Onomàtica*. Vol. 2. [Alacant?], Universitat d’Alacant: Generalitat Valenciana, 1991. P. 371-388.

- ALMIÑANA OROZCO, P. *Els topònims de Benidorm*. Benidorm: Ajuntament de Benidorm, 2001.
- CASTRILLO DÍAZ, M.C. *Doñana nombre a nombre. Estudio de la toponimia del Parque Nacional de Doñana*. [Huelva?], Diputación de Huelva, 2000.
- COROMINES, J. *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. Barcelona: Curial: La Caixa, 1995. Vol. 9.
- ESQUERDO, M.L.; SAIS, M.J. *Aproximació a la toponímia vilera*. La Vila Joiosa: Ajuntament de la Vila Joiosa, 1999.
- FISCHER, C.A. *Description de Valence ou Tableau de cette Province, de ses productions, de ses habitans, de leurs moeurs, de leurs usages, etc.*. Paris: Chez Henrichs Libraire, 1804.
- GALLART, L. *El salazón de pescado, una tradición en la dieta mediterránea*. València: Universitat Politècnica de València, 2003.
- LLORCA BAUS, C. *Almadraba, salazón y cocina*. la Vila Joiosa: Edita C. Llorca Baus, 1988.
- LLORCA i IBI, F.X. “Talassonímia dels mariners de Benidorm”. *Actes del Segon Col·loqui d’Onomàstica Valenciana*. Alacant: Universitat d’Alacant: Generalitat Valenciana, 1991. P. 453-456.
- “L’article Al- en els arabismes valencians”. *Sharq Al-Andalus, Estudios Àrabs*. [Alacant]. (1992), núm. 9, p. 183-186. Divisió Departamental d’Estudis Àrabs i Islàmics-Universitat d’Alacant: Conselleria d’Educació i Ciència de la Generalitat Valenciana,.
- *El llenguatge mariner de la Marina*. Alacant: Universitat d’Alacant, 2000.
- “Talassonímia dels mariners de la Vila Joiosa”. A: *XXIX Col·loqui de la Societat d’Onomàstica (Teulada 2002)*. *Butlletí Interior de la Societat d’Onomàstica*, núms. 94 i 95, (2003), Denes, València.
- “Xanca, chanca: Un italianisme del català i de l’espanyol”. A: *Estudis de llengua i Literatura Catalanes. XLVII. Miscel·lània Joan Veny*. 2004. P. 157-166.
- LLORCA IBI, F.X.; SEGURA LLOPES, C. “Italianismes en valencià”, *Miscellanea 2003*, Collana di studi valbormidesi, Comunità Montana “Alta Val Bormida”, 2003.
- LOTINA, R.; HORMAECHEA, M. *Peces de mar y de río*, prólogo general de F. Lozano Cabo. Bilbao: Urmo S.A., 1975. 4 v.
- MARIOTTI, A.; PROZANTI, V. *Il tonno. Le tonnare che parlano genovese*. Genova: Il Golfo, 2003.
- MAS i MIRALLES, A. *La toponímia de Santa Pola. Una aproximació lingüística*, Santa Pola: Ajuntament de Santa Pola, 1998. P. 105-106.
- OLESTI, I. “La Tonnara. La pesca de la tonyina”. *Avui* [Barcelona] (21 novembre 1993), p. 14.
- OLIVER NARBONA, M. *Almadrabas de la costa alicantina*. Alicante: Universidad de Alicante: CAPA, 1982.
- PASTOR PASTOR, P. *Diccionario de Calpe*. Calp: Ajuntament de Calp, 2001.
- RIBAS i MARÍ, E. *Aportació pitüüsa al DCVB*, Eivissa: Institut d’Estudis Eivissencs, 1991.
- ROMERO, J.; GRAU, A. [eds.]. *Baltasar Venero de Valera: Visita senyorial a l’estat de Sogorb (1765) i al marquesat de Dénia (1766)*. València: Universitat de València, 2005.
- ROSA SANTOS, L.F. *A pesca do atum no Algarve*. Algarve: Parque natural da Ria Formosa i Direcção Geral das Pescas, 1989.

- ROSSELLÓ VERGER, V.M. “Cartes portolanes i mestres de cartes de navegar”. *Homenatge als nostres pobles i la seua gent. Primer cycle de conferències al sud del País Valencià*. Barcelona: Institut d’Estudis Catalans, 2004. P. 101-131.
- SÁÑEZ REGUART, A. (1791-1795 [reed.]) *Diccionario histórico de los artes de la pesca nacional*. Madrid: reedició del Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación, 1988. 2 v.
- TORRES FAUS, F. “La toponímia del terme general d’Alacant”. *Actes del catorzè col·loqui general de la Societat d’Onomàstica*. Alacant: Generalitat Valenciana, 1991.
- VALOR i VIVES, Enric. *L’ambició d’Aleix*. València: Tàndem, 1995.